

Ferrâ'da Kıraatlerin Gramatik Boyutu

Sami Çakmakpunar¹

Özet

Kuran-ı Kerim'in kelime veya cümlelerinin farklı şekillerde okunmasına kıraat adı verilmektedir. Kıraatler, temelde farklı Arap lehçelerinden kaynaklanan bir olgudur. Kuran-ı Kerim'in hattının başlangıçta noktasız ve harekesiz olması da kıraatlere imkan sağlayan bir durum olmuştur. Bununla birlikte kıraatler, aslında daha çok gramatik boyutları olan bir meseledir. Kıraatlerin Arap grameriyle olan münasebeti pek çok erken dönem Arap nahivcisi tarafından ele alınmış bir konudur. Bunlardan biri de Kûfeli bir nahivci olan Ebu Zekeriyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/823)'dir. Kûfe nahiv ekolünün esas kurucusu olarak kabul edilen Ferrâ, kendisi tarafından *Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Kur'ân ve Meânihi* diye adlandırılan ve *Meâni'l-Kur'ân* adıyla şöhret bulmuş olan eserinde Kuran kıraatlerini Arap grameri açısından ele alarak bazen gramatik analiz ve temellendirmeler yapmakta bazen de eleştirilerini dile getirmektedir. Ayrıca Ferrâ, bu eserin pek çok yerinde, "Şöyle okunsaydı bu da doğru olurdu." ya da "Bir okuyucu da şöyle okusaydı bu da bir kıraat vechi olurdu." diyerek, orijinal ve alternatif okuyuş şekilleri de önermektedir. Ferrâ, bu okuyuş şekillerini, sadece Arap gramerine uygunluk açısından önerdiğinin altını çizmekte, bunların Kuran kıraatini olamayacağını vurgulamaktadır. Bu çalışmadaki amacımız, Ferrâ'nın kıraatler üzerine yaptığı gramatik analizleri, Arap gramerine uygunluk açısından önerdiği alternatif okuyuş şekillerini ve bunları yaparken takip ettiği metodu incelemeye çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ferrâ, kıraat, gramer, lehçe, metod.

Grammatical Aspects Of Qiraas According To Farrâ

Abstract

The reading of the words or phrases of the Quran in different forms is called qiraas. Qiraas is basically a phenomenon arising from different Arabic dialects. The fact that the writing of the Qur'an was initially without point and harakah was a condition that enabled the qiraas. However, the qiraas is actually a matter with more grammatical dimensions. The relationship of the qiraas with Arabic grammar is a topic that has been handled by many early Arab nahivists. One of these is Abu Zekeriyya Yahya b. Ziyâd al-Farrâ who is a kûfi nahivist (d. 207/823). Farrâ, who is regarded as the main founder of Kûfi nahiv school, in his work which is named by himself as *Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Qur'ân and Meânihi* and that became famous as *Maâni'l-Kuran*, sometimes makes grammatical analyzes and justifications and sometimes criticizes qiraas. Ferrâ also suggests original and alternative reading styles saying "It would have been true if it was read like this." or "If a reader had read like this, this would be a qiraas style." in many places of this work. Farrâ underlines that these types of reading are only in terms of conformity with Arabic grammar, and stresses that these can not be the Qur'anic qiraas style. Our aim in this study is to examine the grammatical analysis of Farrâ on the qiraas, the alternative reading styles proposed in terms of conformity with the Arabic grammar, and the method he followed while doing these.

Keywords: Farrâ, qiraas, grammar, dialect, method.

¹ Öğretim Görevlisi, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâğatı Ana Bilim Dalı

Ebû Zekerıyyâ Yahyâ B. Ziyâd El-Ferrâ, Hayatı Ve Eserleri

Künye, lakab ve nisbeleriyle Ferrâ'nın tam adı; Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Ziyâd b. Abdullah b. Manzûr b. Mervân el-Absî el-Eslemî ed-Deylemî el-Kûfî el-Ferrâ'dır.² Ferrâ onun lakabıdır ve daha çok bu lakabıyla şöhret bulmuştur.

Soyu baba tarafından Temim kabilesinin Minkar kolunun veya Esed kabilesinin Eslem kolunun âzatlısı olan bir aileye dayanmaktadır. Bunun için Kûfî, Esedî ve aslen Deylemli oldukları için de Deylemî nisbeleriyle anılmaktadır.³ Meşhur Hanefî fakihî Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), Ferrâ'nın teyzesinin oğlu olmaktadır.⁴

Ferrâ, hicrî 144 (761-2) yılında Kûfe'de, Abbâsî halifesi Ebû Cafer el-Mansûr (754-775) döneminde dünyaya geldi.⁵ Çocukluğunu ve ilköğrenim hayatını Kûfe'de geçirdi. Kûfe, o sıralarda ilim merkezi diyebileceğimiz iki şehirden bir tanesiydi ve orada, ilim adamlarına büyük değer verildiği için, çeşitli ilim dallarında çok sayıda bilgin bulunmaktaydı. Ferrâ da bu bilginlerin elinde yetişti. Mesela bu bilgin zümresinden olmak üzere Kays b. er-Rebî, Mendel b. Alî, Ebû Bekir b. Ayyâş, Alî b. Hamza el-Kisâî ve Süfyân b. Uyeyne'yi sayabiliriz.⁶ Ayrıca onun Basralı Yunus b. Habîb'ten ders aldığı ve Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına sık sık başvurduğu da rivayet edilmektedir.⁷ Halil b. Ahmed'den de ders aldığı söylene de o, Basra'da Halil'den daha ziyade Yunus b. Habîb'in derslerini takip etti.⁸

Basra'da Arap dili, tefsir ve kıraat alanlarındaki tahsilini tamamlayıp da Kûfe'ye dönünce burada nahivle ilgilenenlerin rehber edindikleri Ebû Cafer er-Ruâsî'nin "*Kitâbu'l-Faysal*"ını iyice öğrendi.

Halife Mehdî-Billâh zamanında hocası Ruâsî'nin tavsiyesi üzerine Bağdat'a gitti. Bu, Ferrâ için bir dönüm noktası oldu. Burada şehrin yetkin dil bilgini Kisâî ile yaptığı ilmî münakaşada bu alandaki mahareti anlaşılınca onun gözde talebeleri arasına girdi. Daha sonra saraya ve devlet adamlarının çevresine girmesi ve tanınması da bu hocasının vesilesiyle oldu. O, Kisâî'den, daha ziyade kıraata dair rivayetleri ve nahvin inceliklerini öğrendi. Yine nahiv alanında Ruâsî'den, lügat alanında Yunus b. Habîb'den, dil ve edebiyat konusunda fesahatiyle meşhur olmuş bedevilerden Ebu'l-Cerrâh, Ebû Servân ve Ebû Ziyâd el-Kilâbî'den, şiir ve ahbâr alanında da Mufaddal ed-Dabbî'den istifade etti.

² Zülfikar Tüccar, *Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii*, (Doktora Tezi), İstanbul, 1987, s. 16.

³ Zülfikar Tüccar, "Ferrâ", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 1995, c. 12, s. 406.

⁴ Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temimî es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), 1. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Cenân, 1988, c. 4, s. 352.

⁵ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1993, c. 4, s. 95.

⁶ Sem'ânî, s. 352.

⁷ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân* (nşr. M. Alî en-Neccâr – Ahmed Yûsuf Necâtî), Beyrût, 1983, c. 1, s. 8.

⁸ Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mucemü'l-Üdebâ*, 1. Baskı, Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1999, c. 7, s. 240.

Ferrâ, 187 (803) yılından önce çevresine kendisini kabul ettirmiş ve halifenin huzuruna çağrılacak kadar şöhret ve itibar kazanmıştı. Fakat gerek nahiv gerekse Kur’ân ilimleri sahasında dönemin en ünlü şahsiyeti sayılması, hocası Kisâî’nin ölümünden (189/805) sonrasına rastlamaktadır. Ayrıca o, hocasının ölümünden sonra yoğun talep üzere onun bıraktığı boşluğu doldurmak için hocalık yapmaya başlamıştır. Halife Me’mûn, ona ilmi çalışmalarında her türlü desteği sağlamıştır. Nihayet o, II. yüzyılın sonları ile III. yüzyılın başlarında Bağdat’ta Kur’ânî ilimler sahasında en büyük otorite haline gelmiştir. Konuşmalarını imlâ ettirdiği ders meclisleri son derece yoğun bir ilgiye mahzar olmuştur. Mesela, *Meâni’l-Kur’ân*’ı imlâ ettirdiği derslere o kadar çok katılan olmuştur ki sadece kadılar sayılmış ve seksen kişi oldukları görülmüştü.⁹ Me’mûn’un çocuklarına da hocalık yapan Ferrâ’nın yetiştirdiği pek çok talebe arasında Ebû Abdullah et-Tuvâl, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ebû Muhammed el-Yezîdî, Basra ekolünün tanınmış simalarından olan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ile İbnü’s-Sikkît, Kûfe ekolüne mensup nahivcilerden ve Sa’leb’in hocalarından Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Kâdim, dil ve edebiyat bilgini Ebû Amr Şemr b. Hamdeveyh el-Herevî, Ferrâ’nın râvisi ve verrâklarından biri olan Ebû Abdullah Muhammed b. Cehm es-Simmerî ve Sa’leb’in hocaları arasında adı geçen Ebû Muhammed Seleme b. Âsım en-Nahvî’yi zikredebiliriz.¹⁰

Ferrâ, Bağdat’ta ikamet etmesine rağmen her senenin sonunda kırk gün Kûfe’ye gelerek yakınlarını ziyaret eder ve kazandıklarını onlara dağıtırdı.¹¹ 206 (822) senesinde hacca giden Ferrâ, Zilhicce’yi Mekke’de geçirdikten sonra 207 senesinde dönüşte yolda vefat etti. Vefat ettiği 63 yaşındaydı.¹²

Ferrâ, henüz Arap gramerinin fazla işlenmediği, nahiv kavramlarının tam oturmadığı ve bütün meselelerinin aydınlığa kavuşmadığı bir zamanda yaşadığı için bunlar üzerinde önemli çalışmalar yapmıştır. Çalışmalarında, kıyâsa önem vermesi, öğrendiklerini inceleyip tahlil ederek yeni sonuçlara varması dolayısıyla meşhur bir nahiv bilgini olan hocası Kisâî’yi dahi gölgede bırakmıştır. Hatta bazı araştırmacılara göre Basra’da Sibeveyhi ne ise Kûfe’de de Ferrâ odur.¹³ Birçoğuna göre o, Kûfe ekolünün en büyük bilgini olarak kabul edilmiştir.¹⁴ Hakkında “*Nahiv Ferrâ’dır.*” ve “*Ferrâ, nahivde müminlerin emiridir.*” gibi sözler sarfedilmiştir.¹⁵ Sa’leb onun hakkında “*Şayet Ferrâ olmasaydı lügat ilmi diye bir şey olmazdı. Zira o, dili yabancı unsurlardan arındırarak sınırlarını çizmiştir. Eğer o olmasaydı Arapça*

⁹ Hamevî, s. 242. Tüccar, *Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri*, s. 23.

¹⁰ Tüccar, *Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri*, s. 39 vd.

¹¹ Emil Bedî’ Yakûb, *el-Mucemu’l-Mufassal fi’l-Lügaviyyine’l-Arab*, 1. Baskı, Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1997, c. 2, s. 335. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâü Ebnâ’z-Zamân*, Beyrût: Dâru Sâdir, 1977, c. 6, s. 180, 181.

¹² Hamevî, s. 242.

¹³ Ali Bulut, “el-Ferrâ’nın Meâni’l-Kurân’ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler”, *Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2003, sa. 14 -15, s. 324.

¹⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî, *Tabakâtü’n-Nahviyyin ve’l-Lügaviyyin*, Kâhire, h. 1119, s. 131.

¹⁵ Sem’ânî, s. 352.

ilmi de yok olup giderdi." demiştir.¹⁶ Ferrâ'nın Arapça'yı, tıpkı Sibeveyhi gibi, sadece manalara değil de hem mana hem de lafızlara hamlederek işlemiş olması, başarılı olmasının sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir.¹⁷

Ferrâ, hem kendi ekolünün hem de Basra ekolünün görüşlerini karşılaştırmıştır. Görüş seçiminde mutaassıp davranmayarak Basralıların görüşlerini de yerine göre benimseyip terimlerini kullandığı için Basra ile Kûfe ekollerini mezceden Bağdat ekolünün de kurucusu kabul edilir.¹⁸

Ferrâ'nın hafızasının son derece güçlü olduğu ve bunun için de hocalarından aldığı dersleri not almadığı fakat tefsir ya da dille ilgili duyduklarını hocasından tekrarlamasını istediği, Kûfeli muhaddis ve zâhid Hennâd b. Serî tarafından nakledilmektedir. Ders arkadaşı olduğu anlaşılan Hennâd, onun bu bilgileri ezberlediğine kanaat getirmiştir.¹⁹ Ferrâ'nın bu ezberleme kuvveti hayatı boyunca devam etmiştir. O, bütün yazdırdığı kitapları hafızasından yazdırmıştır. Sa'leb, Ferrâ'nın, vefat ettiğinde geriye yalnızca birkaç temel kitap ve içinde bazı notlarla birkaç şiir beytinin bulunduğu bir kutudan başka bir şey bırakmadığını söylemektedir.²⁰ Ayrıca başka kaynaklarda da vefat ettiğinde yastığının altında Sibeveyhi'nin *el-Kitab*'ının bulunduğu rivayet edilmiştir.²¹ Yine Ferrâ'nın "*İçimde (حَتَّى) ile alakalı bazı tereddütler bulunduğu halde ölüyorum. Çünkü (حَتَّى), hem ref hem nasb hem de cer âmili olabiliyor.*" dediği de rivâyet edilmiştir.²²

Eserleri

Ferrâ, vefat ettiğinde arkasında pek çok eser bırakmıştır. Kaynaklarda pek çok eserinden bahsedilmektedir. Bunlardan bir kısmı günümüze kadar ulaşmamıştır.

Günümüze kadar ulaşan dört tane eseri vardır.²³ Bunlar şunlardır:

Meâni'l-Kur'ân

Ferrâ'nın 202-204 yılları arasında verdiği ve kendisinin, *Tefsiru Müşkili İ'râbi'l-Kur'ân ve Meânihi* diye adlandırdığı derslerinin, öğrencisi Muhammed b. el-Cehm es-Simmerî tarafından tutulmuş notlarından meydana gelmiş, lügat ve gramer ağırlıklı bir tefsir olarak adlandırabileceğimiz bir eserdir. Simmerî'ye Ferrâ'nın diğer notları da intikal etmiş, ayrıca vefatından sonra *Meâni'l-Kur'ân*'ı da o okutmuştur.²⁴ Eserin yazılış hikayesi şöyledir: Ferrâ'nın bir arkadaşı olan Ömer b.

¹⁶ Sem'ânî, s. 352; Hamevî, s. 240; Yakûb s. 335; Bulut, s. 325.

¹⁷ Zübeydî, s. 131.

¹⁸ Tüccar, "Ferrâ", s. 407.

¹⁹ Tüccar, "Ferrâ", s. 406.

²⁰ Ferrâ, s. 9.

²¹ Şevki Dayf, *el-Medâsü'n-Nahviyye*, 8. Basım, Kâhire: Dâru'l-Maârif, s. 193.

²² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, 1. Basım, Dimaşk-Beyrût: Dâru İbn Kesir, 1988, c. 3, s. 40; Yakûb, s. 335.

²³ Tüccar, *Al-Farrâ, Hayati, Eserleri*, s. 47-63.

²⁴ Tüccar, *Al-Farrâ, Hayati, Eserleri*, s. 45, 46.

Bükeyr, Ferrâ'ya bir mektup yazarak, Emîr (vezir) el-Hasan b. Sehl'in kendisine Kur'ân'daki bazı meseleler hakkında sorular sorduğunu, kendisinin de bu sorulara cevap veremediğini söyler. Bunun için Ferrâ'dan, bu konudaki temel bilgileri ihtiva eden bir kitap telif etmesini ister. Ferrâ, bunu kabul eder ve talebelerine bu konuda dersler vereceğini söyleyerek bunun için belli günlerde camide toplanmalarını ister. Camideki müezzin Kur'ân'dan on âyet okur, sonra Ferrâ açıklamalarını yapar, öğrenciler de not tutarlar. Bu şekilde Ferrâ, Kur'ân'daki her âyeti tek tek değil fakat sadece müşkil olarak gördüğü noktaları açıklayarak Kur'ân'ın tamamını bitirir.²⁵ Kaynaklarda verilen bilgiye göre Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ı imlâ ettirdiği bu derslere sayılamayacak kadar fazla kişi katılmıştır.²⁶ Eserde, âyetlerdeki lügavî ve gramatik yapı incelenerek, Arap dilinin sarf ve nahvi, Kûfe mektebinin metodu ve terimleriyle ortaya konulmuştur. Kıraat imamı olan bir hocadan yetiştiği için kıraatlere de son derece hâkim olan Ferrâ, bu kitabında kıraatlere sıkça değinir ve kıraatlerin gramer açısından çeşitli vecihlerle izahlarını yapar; çoğu zaman Arapça açısından doğru gördüğü orijinal kıraat vecihleri de önerir. Bu eser, muhtelif kütüphanelerdeki nüshalarına dayanılarak üç cilt halinde; Ahmet Yûsuf Necâtî ve M. Ali en-Neccâr tarafından 1955'te Kâhire'de; M. Ali en-Neccâr tarafından 1966'da Kâhire'de; Abdülfettâh İsmâil Şelebî ve Ali en-Necdî Nâsîf tarafından 1972'de Kâhire'de ve son olarak da İbrâhim Şemsüddîn tarafından Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye'de 2002'de Beyrût'ta olmak üzere dört defa neşredilmiştir.²⁷

El-Müzekker Ve'l-Müennes

Sahasında kaleme alınan ilk eser olma özelliğini taşıyan bu eser de *Meâni'l-Kur'ân*'daki usûlle, yani talebelere yazdırılarak vücût bulmuştur. Arapça'da müzekkerlik-müenneslik uyumu ve bu uyumun doğurduğu bir takım güçlükleri halletmek amacıyla yazılmıştır. Eser, ilk defa Mustafa ez-Zerkâ tarafından Beyrût ve Halep'te 1345'te ve daha sonra da Ramazan Abdüttevâb tarafından Kâhire'de 1975 ve 1989'da yayınlanmıştır.²⁸

El-Eyyâm Ve'l-Leyâlî Ve's-Şühûr

Adından da anlaşılacağı gibi; gündüz, gece, haftanın günleri ve aylarla alakalı kelimeleri toplayan lügat mahiyetinde bir eserdir. Eserin üç nüshasının mevcudiyeti bilinmekte olup, bunlara istinaden, İbrâhim el-Ebyârî tarafından 1956'da Kâhire'de neşredilmiştir.²⁹

²⁵ Yakûb, s. 335; Zübeydi, s. 132.

²⁶ Hamevî, s. 241.

²⁷ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kurân*, Nşr: İbrâhim Şemsüddîn, 1. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002; Tüccar, "Ferrâ", s. 407.

²⁸ Tüccar, "Ferrâ", s. 407. el-Ferrâ, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, Nşr: Dr. Ramazan Abdüttevâb, 2. Baskı, Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1989.

²⁹ Tüccar, "Ferrâ", s. 407. el-Ferrâ, *el-Eyyâm ve'l-Leyâlî ve's-Şühûr*, Nşr: İbrâhim el-Ebyârî, 2. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye; Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Beyrût: Daru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1980.

El-Maksûr Ve'l-Memdûd

İsminden de anlaşılacağı gibi Arapça'da maksûr ve memdûd eliflerle biten kelimeler hakkındadır. Eser, Abdülaziz el-Meymenî tarafından Kâhire'de 1967'de ve Mâcid ez-Zehebî tarafından Kâhire'de 1983'te neşredilmiştir.³⁰

Günümüze kadar ulaşmayan ama içeriği hakkında az da olsa bilgi bulunan eserleri şunlardır:³¹

El-Hudûd

Kûfe mektebinin en önemli nahiv kitabı olan *el-Hudûd*, Ferrâ'nın talebelerine on altı yılda imlâ ettirdiği bir gramer kitabıdır. 204 yılından sonra yazılan eserde, 'hadd' (حدّ) adı verilen 46 bölümde, Arap dilinin temel meseleleri ele alınmıştır. Halife el-Me'mûn, adeta Ferrâ'yı bu eseri yazdırmaya mecbur etmiş, nahvin esaslarını ve bedevilerden derlenmiş fasih Arapça'ya dair malzemeyi telif etmesi için ona sarayda bir yer ayırtmıştı. Ayrıca bunun dışında da kendisine her türlü imkanı vermişti.³²

El-Behâ

Konuşma dilinde kullanılan bozulmuş, değişmiş kelimelere dair olup, genellikle "*Mâ Telhanü fihî'l-Âmme*" adlı eserlerin ilk örneğini teşkil eder. Bu eser, Sa'leb'in, *el-Fasih*'ini yazarken istifâde ettiği eserlerden biridir.³³

Ferrâ'nın aşağıdaki eserleri, kaynaklarda yalnızca ismen geçen ve haklarında fazla bilgi bulunmayan eserleridir:³⁴

İhtilâfu Ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve's-Şâm fi'l-Mesâhif, Kitâbü'l-Masâdir fi'l-Kur'ân, Kitâbü'l-Lügât, Kitâbü'l-Vakf ve'l-İbtidâ, Kitâbü'l-Cem' ve't-Tesniye fi'l-Kur'ân, Âlatü'l-Küttâb, el-Fâhir, Kitâbü'n-Nevâdir, Kitâbü Feale ve Ef'ale, Kitâbü Yâfi' ve Yâfia', Kitâbü Mülâzim, Kitâbü Müşkili'l-Lügati'l-Kebîr, Kitâbü'l-Müškili's-Sağîr, Kitâbü'l-Vâv

Ferrâ'da Kıraatlerin Gramatik Boyutu

Bir okuyuşun kıraat olarak kabul edilmesi için ileri sürülen şartlardan biri de, bir vecihle de olsa Arap dilinin kaidelerine uygun düşmektir. Bu şartı taşımayan kıraatler makbûl bir kıraat sayılmamış, şâz olarak nitelenmiştir.

İşte bunun için kıraatler, her zaman Arap dili ile iç içe olmuştur. Meşhur kıraat imamlarından çoğunun dille de yakın alakasının olması, hatta bazılarının dilde bir otorite olması tesadüf değildir. Meselâ, meşhûr yedi kıraat âliminden biri olan Ali b.

³⁰ Tüccar, "Ferrâ", s. 407. el-Ferrâ, *el-Mankûs ve'l-Memdûd*, Nşr: Abdülaziz el-Meymenî, 3. Baskı, Kâhire: Dâru'l-Maârif, 2009. (Abdülaziz el-Meymenî'nin bu tahkikinde kitabın adında "Maksûr" değil de "Mankûs" ifadesi yazılıdır.)

³¹ Tüccar, *Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri*, s. 24, Tüccar, "Ferrâ", s. 407.

³² Tüccar, *Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri*, s. 24; Tüccar, "Ferrâ", s. 407; Yakûb, s. 335.

³³ Yakûb, s. 335; Tüccar, "Ferrâ", s. 407.

³⁴ Hamevî, s. 242; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (el-Mektebetü's-Şâmile içerisinde), s. 73; Yakûb, s. 335.

Hamza el-Kisâi, Arapça'daki yetkinliğiyle bilinmektedir. Hatta o, kıraat imamı olmasının yanı sıra Kûfe Dil Mektebi'nin kurucu imamı olarak da kabul edilmektedir.

Kıraatler Arap lehçeleriyle, gramer kurallarıyla, Arapların isti'mâliyle yakından alakalı bir olgu olduğu için erken dönemlerden itibaren kıraatlerin gramerle ilgili olan yönleri Müslüman âlimlerce ele alınmıştır. Kıraatleri bu açıdan değerlendirmeye tabi tutan âlimlerden biri de Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/823)'dir.

Ferrâ, *Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Kur'ân ve Meânihi* adını verdiği derslerinde, Kur'ân'daki, dil ve gramer açısından kavranması güç olabilecek (müşkil) âyetleri tek tek ele almış, bunu yaparken Kûfe nahiv mektebinin temel görüşlerini de kendine özgü nahiv terminolojisiyle ortaya koymuştur. Öğrencileri tarafından not tutularak daha sonra Meâni'l-Kur'ân adıyla kitaplaştırılan bu derslerinde Ferrâ, kıraatlere sıkça temas etmiştir. Kıraat imamı olan bir hocanın talebesi olan Ferrâ'nın kıraatler konusunda çok geniş bir malûmâta sahip olduğu *Meâni'l-Kur'ân*'a bakıldığında hemen farkedilmektedir.

Ferrâ'nın, kıraatleri gramer açısından değerlendirirken yaptığı işi genel olarak ikiye ayırabiliriz: Birincisi: Ferrâ, ele aldığı kıraatlerin gramatik izahını yapmaktadır. Arap gramerinin kurallarının ve terimlerinin henüz tam olarak oturmadığı, üzerinde tam bir uzlaşının meydana gelmediği bir dönemde yaşayan Ferrâ, kendi gramer anlayışı ve yine kendine özgü gramer terimleriyle mevzu bahis olan kıraati incelemeye çalışmaktadır. Bunu yaparken o, bazen kıraatleri gramer açısından destekleyici açıklamalar yapmakta, bazen de kıraatleri eleştirerek reddetmektedir. İkincisi: Ferrâ, kıraatleri ele alırken, kendisindeki güçlü dil melekesine de dayanarak, Arap dili ve gramerine uygunluk açısından yeni, orijinal kıraat vecihleri önermektedir. Ferrâ, bunu yaparken salt kendi benimsemiş olduğu gramer anlayışına uygunluğu esas almaktadır. Ferrâ'nın bazen kıraat sahibinin ismini de vererek yaptığı bu eleştiriler, kendisinden yaklaşık bir asır sonra ortaya çıkacak olan kıraat tasniflerinin oluşmasına da katkı sağlamış olmalıdır. *Meâni'l-Kur'ân*'ın pek çok yerinde "Bir kârî de böyle okumuş olsaydı, bu da bir kıraat vechi olurdu / bu da doğru olurdu." ifadelerine rastlamak mümkündür. Ferrâ, kıraatlere değindiği hemen her yerde bu tür gramatik "açılımlar" yapmayı ihmal etmemiştir. Aşağıdaki örneklerde bunu daha somut bir şekilde görebiliriz:

Örnek 1: Ahzâb (33) Sûresi 40. Âyet³⁵

مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ

Bu âyetteki (رَسُول) kelimesi, kıraat imamları tarafından, daha önce geçen ve (كَانَ)'nin haberi olarak elifle mansûp olan (أَبَا) kelimesine atfen mânsup okunmuştur. Fakat Ferrâ'ya göre, bu âyetteki (رَسُول) kelimesi, öncesindeki (أَبَا) kelimesine atfedilmeyip, (وَلَكِنْ هُوَ رَسُولُ اللَّهِ) şeklindeki bir takdirle, yani mahzûf bir mübtedanın haberi yapılarak merfû da okunabilir.³⁶

³⁵ "Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın Elçisi ve Peygamberlerin sonuncusudur."

³⁶ Ferrâ, I, 124 ve 312. Ferrâ'nın ifadesi: (مَعْنَاهُ: "وَلَكِنْ كَانَ رَسُولَ اللَّهِ" وَلَوْ زَعَمْتَ عَلَى "وَلَكِنْ هُوَ رَسُولُ اللَّهِ" كَانَ صَوَابًا.)

Örnek 2: Sâffât (37) Sûresi 6. Âyet³⁷

إِنَّا زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِرَبِينَةِ الْكَوَاكِبِ

Bu âyetteki (الْكَوَاكِبِ) kelimesi, kıraat imamları tarafından, muzâfun ileyh (بِرَبِينَةِ الْكَوَاكِبِ)³⁸ ve bedel (بِرَبِينَةِ الْكَوَاكِبِ) olarak mecrûr halde okunmuştur. Ferrâ'ya göre kelime, bu iki kıraat vechinin yanı sıra (بِرَبِينَتِنَا الْكَوَاكِبِ) şeklinde bir takdirle mef'ûl olarak mansûb (بِرَبِينَةِ الْكَوَاكِبِ)³⁹ halde ve (بِرَبِينَتِهَا الْكَوَاكِبِ) şeklindeki⁴⁰ bir başka takdirle fâil olarak merfû (بِرَبِينَةِ الْكَوَاكِبِ)⁴¹ halde de okunabilir.⁴²

Örnek 3: Bakara (2) Sûresi, 18. Âyet⁴³

وَتَرَكَّهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ صُمُّ بَكْمٌ عُمِّي

Bu âyetteki (صم بكم عمي) kelimeleri, kıraat imamları tarafından mahzûf bir mübtedanın haberi olarak merfû (هُم صُمُّ بَكْمٌ عُمِّي) okunmuşlardır. Fakat bu kelimeler, İbn Mes'ûd'un kıraatinde mansûb haldedirler. Ferrâ'ya göre nasbın iki vechi düşünülebilir: Daha önce geçmiş olan (هُم) zamirinin hâli olarak (تَرَكَّهُمْ صُمًّا) bağlantısı kesilip yergi ifade eden gizli bir (أُذْمٌ) fiilinin mef'ûlleri olarak (ale'z-zemm) mansûp okunmaları: "Yazıklar olsun o sağır, dilsiz ve körlere!" Ferrâ'ya göre Araplar yergi veya medih için nasb ederler. (والعرب تنصب بالذم وبالمدح)⁴⁴

Örnek 4: Bakara (2) Sûresi, 226. Âyet⁴⁵

لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ

Kıraat imamları, (أربعة) kelimesine muzâf yaparak (تَرَبُّصُ أَرْبَعَةٍ) okumuşlardır. Fakat Ferrâ'ya göre 90/14 (أو إطعام... يتيماً ذا مقربة) ve 77/25 (ألم نجعل) (أربعة) kelimesinin nasbedilmesi de doğru olur. Bu durumda, önceden muzâfun ileyh olan (أربعة) kelimesi, mef'ûlün fih olmuş olur. Yine üçüncü bir vecih olarak (بَيْنِي وَبَيْنَكَ) kelimesinin muahhar mübteda olan (تَرَبُّصٌ) kelimesinin bedeli yapılarak merfû kılınması da dil açısından mümkündür: (لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ) (أحياء) (كِفَاتٍ). Yukarıda zikri geçen 77/25'te de (كِفَاتٍ) kelimesi (أحياء) kelimesine muzâf kılınarak (كِفَاتٍ أحياءٍ وأمواتٍ) denilseydi bu da doğru olurdu.⁴⁶

³⁷ "Gerçekten biz, dünya semasını, bir süsle; yıldızlarla süsledik."

³⁸ "Gerçekten biz, dünya semasını, yıldızların güzelliğiyle süsledik."

³⁹ "Gerçekten biz, dünya semasını, yıldızları süslemek suretiyle süsledik."

Ferrâ'nın ifadesi: (وَلَوْ نَصَبْتُ الْكَوَاكِبَ إِذَا تَوَدَّتْ فِي الرُّبَيْدِ كَانَ وَجْهًا صَوَابًا. تُرِيدُ: بِرَبِينَتِنَا الْكَوَاكِبِ.)

⁴⁰ Ferrâ'nın ifadesi: (وَلَوْ رَفَعْتُ الْكَوَاكِبَ تُرِيدُ: زَيْنَّاها بِرَبِينَتِهَا الْكَوَاكِبِ، نَجْعَلُ الْكَوَاكِبَ هِيَ الَّتِي زَيْنَتْ السَّمَاءَ، كَانَ وَجْهًا صَوَابًا.)

⁴¹ "Gerçekten biz, dünya semasını, yıldızların onu süslemesi suretiyle süsledik."

⁴² Ferrâ, II, 266.

⁴³ "Onları karanlıklar içerisinde, (hiçbir şey) göremez halde bırakmıştır. (Onlar) sağır, dilsiz ve kördürler."

⁴⁴ Ferrâ, I, 24.

⁴⁵ "Kadınlarına yaklaşmamak üzere yemin edenler için dört ay bekleme (süresi) vardır."

⁴⁶ Ferrâ, I, 105.

Tabi o, bu yeni okuyuş tekliflerinin sadece nahiv açısından câiz olduğunu, bunların terim anlamında birer kıraat olamayacağını da ifade etmektedir.

Ferrâ'nın Kıraatlere Dönük İzah Ve Açılımlarını Yaparken İzlediği Metod

Araştırmamızda tesbit edebildiğimize göre Ferrâ, yukarıda bahsettiğimiz gramatik izahlarını ve açılımlarını / tekliflerini yaparken şöyle bir metod izlemektedir:

a) Lehçelere Dayanma: Buna örnek olarak Taha (20) Sûresi 63. âyeti (قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ أُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثَلَّى) ⁴⁷ verebiliriz. Bu âyette üç farklı kıraat vechi zikreden Ferrâ'nın tercih ettiği vecih, (إِنَّ هَذَا) şeklindeki vecihtir. ⁴⁸ Ferrâ, bu vecihte müsennâ olan ism-i işâretin Ben'l-Hâris b. Ka'b lehçesine göre vârid olduğunu ifade eder. Zira bu kabilenin lehçesinde müsennâ; ref', nasb ve cer konumlarının üçünde de 'elif'le i'râb edilmektedir. Ferrâ, bu kabilenin bir mensubundan işittiği şu beyti istişhâd için zikreder: (فَأَطْرَقَ إِطْرَاقَ الشُّجَاعِ) ⁴⁹ Ferrâ, bu şiiri dinlediği adamdan şu sözü de nakleder: (هَذَا حَطَّ يَدًا أَخِي بَعْنِيهِ). ⁵⁰

b) Şiirle İstişhâda Başvurma: Yukarıdaki misalde Ferrâ'nın şiirle istişhada başvurduğunu da görmekteyiz.

c) İsti'mâle Dayanma: Ferrâ, Bakara (2) Sûresi 61. âyet (قَالَ أَتَسْتَبِدُّونَ بِالَّذِي هُوَ) ⁵¹ 'teki kelimesinin bazı kıraat imamlarınca 'hemze'li olarak (أَدْنَى) okunmasını reddetmiş, çünkü Araplardan böyle bir kullanım duymadığını, aksine onların bu kelimeyi 'hemze'siz olarak kullandıklarını söylemiştir. ⁵²

d) Âyetle İstişhâda Başvurma: Ferrâ, Bakara (2) Sûresi 7. âyet (وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ) ⁵³ 'teki altı çizili kelimenin muahhar mübteda yapılarak merfû okunmasının yanısıra gizli bir (جَعَلَ) fiili ile mef'ûl yapılarak nasbedilmesinin de mümkün olduğunu düşünmektedir. Ferrâ, buna Câsiye (45) Sûresi 23. âyeti (وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ) ⁵⁴ delil getirir. ⁵⁵

e) Meşhûr Sahâbî Kıraatlerine Dayanma: Bakara (2) Sûresi 210. âyet (هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ) ⁵⁶ 'teki (الملئكة) kelimesi, Ebû Cafer el-Medenî tarafından (ظلل) kelimesine atfedilerek mecrûr okunmuştur.

⁴⁷ "Dediler ki: 'Hiç şüphe yok ki bu ikisi, sihirleriyle sizi yurdunuzdan çıkarmak ve sizin ideal hayat tarzınızı ortadan kaldırmak isteyen iki sihirbazdır.'"

⁴⁸ Diğer vecihler; Ebû Amr'ın kıraati olan (إِنَّ هَذَا) şeklindeki vecihle Hafs b. Süleyman'ın kıraati olan (هَذَا) şeklindeki vecihlerdir. Ferrâ'nın tercihi, cumhurun kıraatidir.

⁴⁹ "Yılan gibi başını eğdi. Şayet yılan, zehirli dişlerini geçirebileceği bir yer bulsaydı kesinlikle geçirdi."

⁵⁰ "Bu, benim kardeşimin el yazısının ta kendisidir." Ferrâ, II, 100.

⁵¹ "Daha iyi olanı daha düşük olanla mı değiştirmek istiyorsunuz?"

⁵² Ferrâ, I, 40.

⁵³ "Gözlerinin üzerinde de bir örtü vardır."

⁵⁴ "Heva hevesini ilah edinen ve Allah'ın bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üzerine de bir perde çektiği kimseyi gördün mü?"

⁵⁵ Ferrâ, I, 22.

⁵⁶ "Onlar ille de Allah'ın ve meleklerin bulut katmanları içerisinden kendilerine gelmelerini mi bekliyorlar?! (Böyle bir durumda) işleri çoktan bitirilmiş olur."

Ferrâ, Abdullah b. Mesûd'un (هل ينظرون إلا أن يأتيهم الله والملك في ظلل من الغمام) şeklindeki kıraatini delil göstererek bu kelimenin (الله) lafzına atfen (merdûd) merfû okunmasını daha uygun (ecved) bulduğunu söylemiştir.⁵⁷

g) Manaya Başvurma: Ferrâ, Bakara (2) Sûresi 196. âyetindeki (وَأْتِمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ) altı çizili kelimenin, öncesine atfedilmeyip mübteda olarak merfû da okunabileceğini söyler: (والعمره لله).⁵⁸ Ferrâ'ya göre bunun gerekçesi de şudur: Umre yapan kişi Beyt'i tavâf edip Safâ ile Merve arasında sa'yini yaptıktan sonra umresi tamamdır. Hacda ise kişi Arafât'ta vakfe ve diğer bütün hac menâsikini tamamlamak durumundadır. Dolayısıyla hac için "tamamlayın" emri yerindedir ama bu umre için söz konusu olmayabilir.⁶⁰

h) Benimsediği Gramer Kurallarına Atıfta Bulunma: Şuarâ (26) Sûresi 210. âyet (وَمَا تَنْزَلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ) teki⁶¹ (الشَّيَاطِينُ) kelimesi, bütün kıraat imamı tarafından (الشَّيْطَانُ) kelimesinin cem-i teksir çoğulu olarak, (الشَّيَاطِينُ) şeklinde okunmuşken Hasan Basrî, kelimeyi cem-i müzekker sâlime benzeterek, (الشَّيَاطُونُ) şeklinde okumuştur. Ferrâ, (وَكَاثَهُ مِنْ غَلَطِ الشَّيْخِ، ظَنَّ أَنَّهُ بِمَنْزِلَةِ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمُونَ) diyerek, bu kıraati gramer kurallarına uymayan, hatalı ve vehimli bir okuyuş olarak değerlendirir.⁶³

ı) Arapların Örf ve Âdetlerine Atıfta Bulunma: Bakara (2) Sûresi 133. âyet (قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا) teki⁶⁴ (آبَائِكَ) kelimesi, kıraat imamı tarafından çoğul sîgasıyla okunmuştur. Fakat kelimeyi tekil olarak (أبيك) okuyanlar da vardır. Ferrâ, tekil okuyanların, amcanın babalar içinde sayılmasını doğru bulmadığı için böyle yapmış olabileceğini, halbuki Arapların amcaları babalarla, annenin ailesini de dayılarla bir tuttuklarını ifade eder: (وَالعَرَبُ تَجْعَلُ الأعمامَ) كآل آباءٍ، وأهل الأمِّ كالأخوال.⁶⁵

Sonuç

Kıraatler Arap lehçeleriyle, gramer kurallarıyla, Arapların isti'mâliyle yakından alakalı bir olgu olduğu için erken dönemlerden itibaren kıraatlerin gramerle ilgili olan yönleri Müslüman âlimlerce ele alınmıştır. Kıraatleri bu açıdan değerlendirmeye tabi tutan âlimlerden biri de Kûfeli bir dilci ve nahivci kimliği ile öne çıkan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/823)'dir.

Ferrâ, kıraatleri gramer açısından ele alırken genel olarak şu iki şeyi yapmaktadır: Birincisi: Mevzu bahis olan kıraatlerin gramatik açıdan izahını yapmakta-

⁵⁷ Ferrâ, I, 90.

⁵⁸ "Hacı ve umreyi Allah için tamamlayın!"

⁵⁹ "Hacı tamamlayın! Umre de Allah için (yapılır)."

⁶⁰ Ferrâ, I, 85.

⁶¹ "Onu şeytanlar indirmedir."

⁶² "Öyle görünüyor ki bu üstadın bir hatasıdır. O, bu kelimenin cem-i müzekker sâlim olduğunu sanmış."

⁶³ Ferrâ, II, 10 ve 180.

⁶⁴ "Dediler ki: 'Senin ilahın ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilahı olan tek ilaha kulluk edeceğiz.'"

⁶⁵ Ferrâ, I, 63.

dır. Yani neden merfû, mansûp, mecrûr ya da meczûm olduğunu nahiv kuralları açısından temellendirmektedir. İkincisi: Kendisindeki güçlü dil melekesine dayanarak ve salt Arap gramerine uygunluk kriterini baz alarak yeni, orijinal kıraat vecihleri önermektedir.

Ferrâ, kıraatleri gramatik açıdan temellendirme ve Arap gramerine uygunluk bakımından yeni kıraat şekilleri önerme işini yaparken; lehçelere, Araplar'ın isti'mâline, manaya, meşhûr sahabî kıraatlerine dayanmakta; başka âyetlerle ve Arap şiiriyle iştişhâdda bulunmakta; gramer kurallarına ve Arapların örf-âdetlerine atıfta bulunmaktadır.

Gramerin mantığını kavramaya yardımcı olması ve gramer melekesi kazandırması açısından, Ferrâ'nın bu çalışmalarından, ileri derecede gramer öğretiminde yararlanılabileceği kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Bulut, Ali. "el-Ferrâ'nın Meâni'l-Kurân'ında Kullandığı Küfe Dil Okuluna Ait Terimler". *Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi*. sa. 14 -15. s. 323-337, 2003.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-Nahviyye*. 8. Basım. Kahire: Dâru'l-maarif.
- el-Efğâni, Saïd. *Min Târîhi'n-Nahv*. 2. Basım. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân* (nşr. M. Ali en-Neccâr – Ahmed Yûsuf Necâtî). Beyrût, 1983
- _____. *Meâni'l-Kur'ân*. (nşr. İbrahim Şemsüddin) Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- _____. *el-Müzekker ve'l-Müennes*, (nşr. Dr. Ramazan Abdüttevâb) 2. Basım. Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1989.
- _____. *el-Eyyâm ve'l-Leyâlî ve's-Şühûr*, Nşr: İbrâhim el-Ebyârî, 2. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye; Kâhire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri, Beyrût: Daru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1980.
- _____. *el-Mankûs ve'l-Memdüd*, Nşr: Abdülazîz el-Meymenî, 3. Baskı, Kâhire: Dâru'l-Maârif, 2009.
- el-Hamevî, Yâkût. *Mucemu'l-Üdebâ*. 1. Baskı. Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1999.
- İbn Hallikân. *Vefyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*. Dâru Sâdir: Beyrût, 1977.
- İbnü'l-İmâd. *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb*. 1. Baskı. Dâru İbn Kesîr: Dimaşk-Beyrût, 1988.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifin*. Müessesetü'r-Risâle: Beyrût, 1993.
- Tüccar, Zülfikar. *Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii*. (Doktora Tezi) İstanbul, 1987.
- _____. Ferrâ. *DİA*. Ankara: TDV Yayınları, 1995, c. 12.
- Yakûb, Emîl Bedî'. *el-Mucemu'l-Mufassal fi'l-Lügaviyyine'l-Arab*, 1. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, c. 2.
- ez-Zübeydî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. *Tabakâtü'n-Nahviyyin ve'l-Lügaviyyin*. Kâhire, h. 1119.

